

Кульмінація двадцяти років роздумів Крістофера Нолана

Сергій Марченко

Кіліан Мерфі в ролі Оппенгеймера.

Цей фільм мені випало побачити на околиці Ужгорода у вщент заповненому залі глядачами різного віку, які емоційно сприймали це екранне дійство. А мій колега, режисер Андрій Загданський, який нині мешкає поблизу Нью-Йорка, побачив «Оппенгеймера» тижнем пізніше – у так само вщент переповненому кінотеатрі Манхеттена. Переповів друзям по фейсбуку казус, що трапився з ним, коли у кульмінаційний момент, перед випробуванням бомби, – його телефон ожив. То був не дзвінок від приятеля. І поки судомно виймав телефон із кишені джинсів, глядачі сердито спопеляли його поглядами, а телефон невтомно промовляв бездоганною англійською мовою: «Attention! Air raid alert!»... Це був сигнал повітряної тривоги у Києві – випадковість, за якою проглядалася планетарна закономірність появи цього фільму саме у наш тривожний час.

Біографічний фільм Крістофера Нолана про американського фізика Роберта Оппенгеймера (1904–1967), винахідника атомної бомби, – несподіване одкровення, витoki якого ховаються у власній біографії режисера. Попередні стрічки режисера, п'ять з яких, за версією BBC, входять до сотні найвизнаніших фільмів XXI ст., звернені переважно до фантастики, загадок простору-часу, сновидінь, супергероїв. «Оппенгеймер» – фактично про сьогодні, в якому над людством знову замаячила страхітлива атомна примара. Розглянемо, якими засобами режисер зумів художньо опанувати переважно оповідний матеріал фактів і документів, що не раз були оприлюднені (у серіалах¹, численних фільмах та книгах²), аби досягнути ви-

сокого художнього рівня, свідченням якого виступають приголомшливі касові збори (близько 900 млн дол. при бюджеті 100 млн).

Фільм починається феєрією багряного полум'я, приголомшуюче-бурхливого, заворожуючого і страхітливого, на тлі мірайдів іскор на весь екран, узагальненої музики-стану, до якої мікшується віддалене чахання паровоза, що набирає швидкість, наближається. І цей зловісний шум несамовито голоснішає, заповнюючи звуковий простір (ефект повторюватиметься й далі у найдраматичніших моментах). Враз – мовчазне обличчя Роберта Оппенгеймера (актор Кіліан Мерфі) на весь екран. Відчувається розгубленість і розпач героя. Чуємо чийсь голос за кадром: «Докторе Оппенгеймере, ми розпочинаємо. Ви маєте намір зачитати вашу заяву?» – Так, шановні члени комісії. Так звана компрометуюча інформація у вашому звинуваченні не може бути розглянута поза контекстом мого життя і моєї роботи...» Кімнатка невеличка, навпроти звинувачуваного – суворі члени урядової Комісії з атомної енергії США. Зображення – кольорове. Наступний кадр – чорно-білий: голова цієї комісії адмірал Льюїс Штаус (Роберт Дауні-молодший) сидить у шляхетному кабінеті, голос за кадром його запитує: «Як довго Оппенгеймер давав свідчення?» – «Вже і не пам'ятаю. Слухання тривали понад рік, я читав лише звіти...»

Якість зображення надзвичайно висока, заворожуюча (завдяки 70-мм плівці і технології IMAX). Режисер інтригує грою кольорових і чорно-білих кадрів, «нелінійним» початком, що відносить біографічну історію Оппенгеймера у кінець, у 1954 рік, коли розгорілися слухання звинувачення фізика за його нібито пацифізм та контакти з прихильниками комуністичної ідеї – про це детальніше йдеться у фіналі картини.

Перша третина фільму – своєрідний «кіноконспект» біо-

¹ Oppenheimer (TV series) Genre Biographical drama, Written by Peter Prince, Directed by Barry Davis. [https://en.wikipedia.org/wiki/Oppenheimer_\(TV_series\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Oppenheimer_(TV_series)) BBC Two, 29 October – 10 December 1980.

² Richard Rhodes. The Making of the Atomic Bomb, 1986.

графії Оппенгеймера-студента, строкатий монтаж надкоротких епізодів, кліп-кадрів його навчання у Кембріджі. Дізнаємося про його складний характер, конфлікт з професором, нехтіть до експериментальної фізики і бажання поглиблювати теоретичні знання. Цей протест привів студента до Німеччини, у Гетінгенський університет, яким керував Макс Борн, «батько» квантової механіки, де він почувався своїм у колі теоретиків-однотумців, і навіть невдовзі захистив кандидатську дисертацію... Очіма Роберта Оппенгеймера (кольорові кадри) режисер розгортає його особисту історію ситуацій і стосунків з жінками, друзями, рідними, вченими, з якими молодому фізику доводилося контактувати. У кадрі в розмовах з'являються Ейнштейн, Нільс Бор, Гейзенберг, Фермі, Фейнман, Резерфорд, Планк, Паулі, Дірак, Нейман, які викликають почуття дежа вю, принаймні, для тих, хто вивчав атомну, ядерну фізику, квантову механіку, чи хоча б чули про «поверхню Фермі», «сталу Планка», «принцип заборони Паулі», «принцип невизначеності Гейзенберга» чи фундаментальне «наближення Борна-Оппенгеймера»...

Друга третина – кінореконструкція «Мангеттенського проєкту». Дія – на тлі будівництва табірному містечку у Лос-Аламосі, у штаті Нью-Мексико, де герой любив подорожувати з братом. Епізоди перипетій створення бомби стають тривалішими, хоча й тут режисер не ризикує давати довгі сцени та діалоги, акцентує на переживаннях Оппенгеймера за ймовірне продовження ядерної реакції – запалення атмосфери, в результаті чого Світ може загинути. Фізик звертається до колеги математика, і той вираховує надто малу ймовірність саме такого перебігу макроподій – наприкінці цього епізоду монтується світлі шмари з пташиного польоту, як ілюстрація полегшення стану героя.

Ілюстративність іноді здається надлишковою (можливо, і як певна компенсація відсутності дії та екшену, характерних для картин формату IMAX). Режисер знаходить неординарні вирішення для екранного увиразнення загадкових, невидимих оку фізичних мікропроцесів, руху частинок. Процес збагачення радіоактивних елементів, унаочнення їх критичної маси вирішено у вигляді епізоду виступу Оппенгеймера, перед яким на столі – два опуклі фужери, більший і менший. Він закидає одна по одній різнокольорові скляні кульки у фужери, аж поки обидва не заповняться. Більший фужер (діаметром 19 см) образно відповідає об'єму критичної маси урану, менший (8 см) – плутонію. Або, коли Оппенгеймер піднімається на вишку, щоб остаточно перевірити своє «дітище» перед випробуванням, – вкарбовується образний кадр макету бомби та її автора, які цілком контурні й темні на тлі світлого, захмареного, гористого, улюбленого ним краєвиду Нью-Мексико, що його завтра буде понищено.

Найбільше напруження виникає перед випробуванням. Цей епізод дещо триваліший за інші: передранкова ніч на пустельному полігоні, 16 липня 1945 року, зловісна червона кнопка, на яку ось-ось мають натиснути і цим завершити проєкт «Трініті»: «А якщо бомба не вибухне»? Чуємо моральні суперечності Оппенгеймера, запозичені

В авто – Оппенгеймер (Кіліан Мерфі) з дружиною Кітті (Емілі Блант) у табірному містечку у Лос-Аламосі, у штаті Нью-Мексико.

з фрагментів Бхагавад-Ґіти, власноруч перекладені ним із санскриту: «Я смерть, руйнівник світів...» Він розмірковує про власну руйнівну місію у цьому світі, на що колеги йому аргументовано заперечують: якщо б не ти – цю зброю вперше отримали б німецькі нацисти. Між іншим, дізнаємося, що Гітлер, прийшовши до влади, не виявив зацікавлення ядерними дослідженнями, вважаючи квантову механіку єврейською інтригою.

Фантазмагоричний ядерний спалах приголомшує глядача. Та це ще не фінал. Під час зустрічі Оппенгеймера з президентом Труменом (Гері Олдмен) вчений висловлює моральний сумнів у необхідності застосування атомних бомб у Хіросімі та Нагасакі, відчуває себе винним у загибелі сотень тисяч невинних цивільних японців. Трумен – протилежної думки, діалогу не сталося. Дріб'язковий конфлікт Оппенгеймера з Шульцем призводить до публічних тривалих слухань, які у фільмі подаються розлого і сприймаються як документальний (чорно-білий) кіноматеріал. В результаті цих слухань вченого оголошено загрозою національній безпеці країни, принижено, не продовжено секретний допуск, фактично – вигнано з професії. Ці звинувачення не були схвалені науковою спільнотою ще тоді

Льюїс Штраус (Роберт Дауні-молодший) – голова Комісії з атомної енергії США в момент слухань звинувачень Оппенгеймера.

Роберт Оппенгеймер (Кілліан Мерфі) – остаточна перевірка «дітища» перед випробуванням.

(1954). Епізод дружньої підтримки показано в розмові Оппенгеймера з уже літнім Ейнштейном (Том Конті), який з висоти свого наукового і життєвого досвіду плескає молодшого колегу по плечу, заспокоює, мовляв, згодом усе владається.

Фільм провокує безліч запитань. Американці не бояться розповідати історію їхнього шляху, не соромляться визнавати помилку публічного приниження Оппенгеймера, «знакової людини, однієї з найнеоднозначніших в історії, яка дала світові силу знищити себе – ніхто не робив цього раніше», і якого президент Кеннеді згодом політично реабілітував. А що нам відомо про радянську атомну бомбу, участь Андрія Сахарова та інших радянських вчених-ядерників у схожих проєктах?

Деякі екзистенційні й творчі питання створення фільму прояснює американський вчений і журналіст Денніс Овербай, що періодично висвітлює фізику та астрономію у «Нью-Йорк Таймс». Він зустрівся з Крістофером Ноланом за чаєм, напередодні прем'єри в його офісі, у тихому житловому районі Лос-Анжелеса. І перші запитання: чому «Оппенгеймер» з'явився нині, схоже, ядерний страх повернувся?

Нолан зізнається, що він – дитя ядерного віку, виростав у Британії і щоденно чув про атомну загрозу, а нещодавно мав розмову зі Стівеном Спілбергом, який теж пожалівся, що і він зростав у розвій холодної війни, у роки Карибської кризи 1960-х, які були переповнені великим страхом, і що у 1980-х, у пісні Стінга «Росіяни» – теж рецитувалося про «смертельні іграшки Оппенгеймера»... Як зізнається режисер, у кожному з нас живуть певні історії, оприлюднювати які краще тоді, коли відчуєте, що готові їх розповісти. «Прочитання "Американського Прометея"³ – гарно

³ Автори працювали над книгою, яка вийшла у 2005 р., тридцять років. Примітки становлять сотню сторінок. Український переклад: Берд К. Оппенгеймер. Тріумф і трагедія Американського Прометея / Кай Берд, Мартін Шервін; пер. з англ. Н. Яцюк. Київ, Видавництво Букшеф, 2023. 752 с.

дослідженої і викладеної історії про Оппенгеймера, додає мені переконливої впевненості: ця книга може стати основою сценарію та фільму».

Нолан стверджує, що, пишучи сценарій, мав намір охопити знакову природу цієї людини, і як саме її особисте взаємодіє з історичним та геополітичним. Оппенгеймер був сором'язливим і наївним, та намагався впоратися з наслідками того, у що його було залучено. Він зумів об'єднати найкращих вчених – а це було дуже конкурентне і задрісне середовище, – і лише разом їм вдалося вивільнити атомну енергію. Більшість міркувань вченого про контроль над озброєнням і про те, як далі розвиватимуться події, виявилися цілковито правдивими. Амбіції часто домінували над його блискучим інтелектом, стратегічним мисленням, що, можливо, і завадило йому отримати Нобелівську премію, якою удостоєно багато його сучасників. «Я не намагався робити документальний фільм про Оппенгеймера. Це моя дуже особиста інтерпретація його життя як одного з найнеоднозначніших в історії. А що торкається точності історичних фактів, переконаний, що багато того, що у фільмі здається вигаданим, – виявляється правдою».

Режисер зібрав поважну кількість найкращих акторів, кожен з яких отримав домашнє завдання: прочитати «Американського Прометея» і прийти на репетиції із власним дослідженням, аби уникнути штучності у поведінці та манерах персонажа, переконливо явити на екрані, яким насправді був його реальний прототип. Цей підхід розкрив можливості живих імпровізацій, скажімо, у класі, де Оппенгеймер дискутує з колегами. Образ Ейнштейна подано як майстра, якого було відсторонено, і чию роботу доручено молодшому колезі – Оппенгеймеру: «Для мене це головна подія, яка пронизує увесь фільм», – розповідає режисер.

Нолан запевняє, що намагався досягнути багатоголосі оркестровки, командної злагодженості. Відмовився від комп'ютерної графіки і запропонував своїй групі зі спецефектів створити аналогові, реальні типи зображень, які б увиразнили епізод полігону «Трініті» як найяскравіший момент фільму. «Я написав сценарій досить швидко, від першої особи, і зробив так єдиний раз у житті. Намагався, аби фільм тематично став чимось значно більшим, аніж сума фактів. Сценарій забрав кілька місяців, хоча насправді його написання стало кульмінацією двадцяти років моїх роздумів... Фільм завершують глядачі, бо лише коли його демонструють у кінотеатрах, тоді він стає тим, чим має стати і залишитися в культурі»^{4 5}.

Ужгород – Київ, серпень 2023.

⁴ Dennis Overbye. Christopher Nolan and the Contradictions of J. Robert Oppenheimer. The New York Times, July 20, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/07/20/movies/christopher-nolan-oppenheimer.html>

⁵ Оппенгеймер. Про фільм B&N Film Distribution Company, 3:38" <https://www.youtube.com/watch?v=ulA8pjz7JOE>